प्रवेश सं०

विषय: धर्मशास्त्रे

क्रम सं०

नाम लिंगचत्वारिंशत्कौभाष्यम्

13895

ग्रन्थकार

पत्र सं० १-२३

अक्षर सं० (पङ्क्तौ) ३८

पंक्ति सं० (पृष्ठे) ७

श्लोक सं०

लिपि: दे. ना.

आधार: का.

आकार: १०.३ x ४.२

सं. १७०२

वि० विवरणम् पू.

का. ८१६२

पी० एस० यू० पी०—७७ एस० सी० ई०--११५१—५०,०००

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

विभक्तं चेष्वि तावद्यदि घपात भजेन्सुतान्
स्वेषु वाक्षेत्र। भागे न सवर्वे वा सपुत्र मतोद्धि:
नः। अतेह प पितुः पुत्राक्षे भजे दुर्भ निकं च
गौतमे भाचि। द्वं पितृवु नाम स्वयं मतेवु भजे
रक्षितिपादि पूर्वोसप्र वंशा न्यतम्य: करपो हस्तकं
राक्रः॥ नदत्ते स्त्रीधन तंपासांभ त्रावाध्वस्तुरे नवा
दत्ते स्त्री धने औरस सं प्रक्ष्यति दत्ते त्वंहू प्रवृत्त्यपोर
प पाहा प सां कृः पारे भाई च बाहे नंकारो भर्त्यपि
पिभजेदरन रसा तो: पिनो रकुं न्यक्त भूणसमं
अनोच्यते सत्प्रमपं वि प भोविभागे शास्त्र दृष्टतमाद्
नो पृ विद्वद स्त्री नावु येप: अस्वयं नोवविद्वि वं धर्म
मप्पा चरेन्नतुइ तिविध भा जो न पचामन होषि धान्
हाजे ग्रा श्रोजिपा पोपकल्प ये हृइतिविचा नैः पेनो
कविद्वि व पादिन नुषः नं

लक्षणाणशुभ्रश्च

प्र

यद्यांतिमितसीसंध्याऽ
गायत्रीमन्त्राकउचाय॥
सूर्यायश्रीअभिवेदयेत

प्राणायामंविनिर्मितः

लिंगरा ते श्रेष्ठो को भाक्ष पत्रे २३

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३२४३ ॥

वि भागं चेत्पि ताद्रूर्पादि छ्पात भजेन्संतु नानेः
स्पेषु वा [illegible] भागे न बबवें वा स्वपुत्र मादिः
नः। औतद्रू प पितुः पुत्राश्च भजेयुर्भनि [illegible]
गौतमे नात्वि। ऊर्ध्वं पितुः पुत्राः [illegible] संनवेवि भजे
रन्निति पादे [illegible] पोस [illegible] नेशा [illegible] त्पः [illegible] पं [illegible]
रा [illegible]॥ नदत्तं स्त्रीधनं पास्त्रीभत्रा [illegible] रे नाना
दत्तं स्त्री धने अप्रश्नं वक्ष्यति दत्ते [illegible] प्रवृत्त्यपेर
वपाहा पे सां [illegible] पारे भाईं च [illegible] नं कारे [illegible]
भिभजेदन्न [illegible]: पितो [illegible] स्वकृत्पणं समं
अन्योन्यपि सत्यमपंवि प मोवि भागे शास्त्र [illegible] भावे
नो [illegible] विद्भ [illegible] स्त्री मातु [illegible] पः अस्वार्थ [illegible] विद्धि [illegible]
मप्या [illegible] नतु इति [illegible] न [illegible] पपा मन [illegible]
हाजं [illegible] श्रोजि वा पोपकृत्प [illegible] पे [illegible] इति [illegible] नौ पितौ
[illegible] विद्धु व [illegible] दन नुषा नं

विश्वनाथप्रकदेव

प्राणायां वितर्जित

त्रिंश त्श्लो की भाष्यं पत्रे २२

[illegible] पघांतिमि [illegible] सी संध्या॥
गायत्री म [illegible] कउचाय॥
सूर्याय त्रि [illegible] निवेदयेत

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥ॐनमःश्रीगणेशाय॥ ॥षण्मासाभ्यंतरेषुस्वपुरुषनिहितेगर्भमात्रेविनष्टेमातातन्माससंख्यासमदि
नैमशुद्धिःस्नानशुद्धाःसपिंडाः।अंत्येमासद्वयेतुत्रिदिनमशुचयोऽतःपरंसूतिवत्स्याच्चतुर्वैश्यस्यतुत्यंद
यसितदपियत्नोऽन्यत्तात्रिचमात्रं॥१॥नत्वागणेश्वरंदेवंशारदांगुरुमात्मनः।आशौचसंग्रहत्रिंशच्छ्लोकव्याख्यां
करोम्यहं॥तत्रस्मार्तंक्रममनुजंस्यलोकप्रसिद्धंक्रममनुसरन्गर्भविपत्तिनिमित्ताशौचक्रमेणाशौचंप्रतिपा
दयति।षण्मासेति।अस्यायमन्वयः।षण्मासाभ्यंतरेषुषण्मासानामभ्यंतरेषुमध्येषुस्वपुरुषनिहितेन
र्न्यस्ते।गर्भमात्रेअपूर्णावयवेगर्भे।विनष्टेच्युते।माताजननी।तन्माससंख्यासमदिनं।तेषांमासानांग
र्भधारणादारभ्यप्रत्येकंयायासंख्यातयासमानिदिनानियस्मिन्कालेतमितिसमासः।तथाचायमर्थः। १
गर्भधारणमासमादिंकृत्वायन्मासाभ्यंतरेगर्भविनष्टिस्तन्माससंख्यायासमदिनानीति।अत्रयद्य
प्यविशेषेणोक्तंतथापिचतुर्थमासमारभ्यषण्मासपर्यंतंद्रष्टव्यं।आद्येमासत्रयेतुविशेषेणत्रि

रात्रामवमात्रः॥सपिंडानांतुनाशौचं।तथाविमरीचिः।गर्भस्रुत्यांयथामासमचिरेत्त्वत्तम त्र्यहइति।अवि म
रआद्यमासत्रये।उत्तामब्राह्मणजातीत्रयादिवसाआशौचहेतवःस्युः।मासत्रयेत्र्यहमितिगौतमोक्तेः।
स्मृत्यंतरेपि।स्रावमातुस्त्रिरात्रंस्यात्सपिंडाशौचवर्जनमिति।एवंमातुराशौचमभिधायसपिंडानामाह।
स्नानशुद्धाःसपिंडाइति।सपिंडाःसप्तमपुरुषावसानाःस्नानेनशुद्धाःस्युः।सद्यःशौचंसपिंडानांगर्भस्यपत
नसतीतिस्मरणात्।एवंसपिंडानांचतुर्थमासादित्रयेऽविशेषेणसद्यःशौचेप्राप्तेपंचमषष्ठयोर्विशेष
माह।अंत्यइति।षण्णांमासानांमध्येयदंत्यंमासद्वयंपंचमषष्ठाख्यंतत्रसपिंडास्त्रिदिनमशुचयःस्युरि
तिसंबंधः।पातमातुर्यथामासंपित्रादीनांदिनत्रयमितिस्मृतेः।अत्रपातःपंचमषष्ठयोरितिवचना
त्पातःस्रावःपंचमषष्ठमासोपलक्षणपरः।अतःषण्मासादूर्ध्वंसप्तमाष्टममासयोःसूतिवत्स्या
त्आशौचमितिविशेषः।सूतिःप्रसवोजननंतत्रेवतिसूतिवत्प्रसवनिमित्तंदशाहंनान्यनिमित्तमि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तियावत्।स्नातदेशाहाशौचनिमित्तता।दशाहं च्याबमाशौचसपिंडेषुविधीयते।जननेप्येवमेवस्या
न्निपुणांशुद्धिमिच्छतामितिमनूक्तप्रसिद्धाः।तथावसिष्ठः।षण्मासाभ्यंतरंयावद्गर्भस्रावोभवेद्य
दा।तदामाससमैस्तासांदिवसैःशुद्धिरिष्यते।अतऊर्ध्वंस्वजात्युक्तंतासामाशौचमिष्यतइति।त
थाहारीतोपि।जननमात्रमृतमृतजातेवासपिंडानांदशाहमिति।एतस्यचतु वर्णसाधारणता
माह।चातुर्वर्ण्यस्यतुल्यमिति।एतदाशौचंचतुर्णांवर्णानांतुल्यंसाधारणंभवति।नात्रकश्चिद्वर्ण
८ब कृतोविशेषः।नकेवलमिदमेवतुल्यंयोवक्ष्यमाणोविशेषापरतिनिमित्तमपीत्याहवयसीति।यद्वयोविशे
षापरतिनिमित्ताशौचंवर्णविशेषोपादानरहितत्वेनविहितंतदपिचातुर्वर्ण्यस्यतुल्यंभवति।तदुक्तंव्या २
घ्रपादमुनिना।तुल्यंवयसिसर्वेषामतिक्रांतेतथैवचेति।अत्रस्वपुरुषनिहितइत्यनेनपुरुषपुरुषनिहि
तजननीव्यतिरिक्तानामाशौचाभावोध्वनितः॥इदानींस्त्रीप्रसवनिमित्ताशौचंद्वितीयवृत्तेनाहजन्मेति॥

जन्माशौचांतरालेयदिशिशुनशनंनालच्छेदात्पूर्वकालेनिःप्राणोनिःपतेत्तदाजननजनितमाशौचमस्त्येवतत्स्नं।प्राङ्ना
भिच्छेदनाच्चेन्निधनमुपगतस्तत्राह्णैवशुद्धिःसर्वेषांसूतिकायास्त्विहचसकलकंप्रतशुद्धिस्तुसद्यः॥२॥जन्माशौचां
तरालेजन्माशौचमध्येनालच्छेदात्पूर्वकालेनालच्छेदनादनंतरंयदिशिशोर्नाशमुपरमःस्यात्वाऽथवानिःप्राणः
प्राणरहितोनिःपतेन्निर्गच्छेत्तदाजननजनितंजन्मनिमित्तमाशौचंसकलंसंपूर्णमस्त्येवनशावाशौचेनजननाशौ
चनिवृत्तिः।किंतुजन्माशौचेनैवशिशूपरमनिमित्ताशौचनिवृत्तिरितिभावः।तदुक्तंबृहन्मनुना।दशाहाभ्यंतरे
बालेप्रमीतेतस्यबांधवैः।शावाशौचंनकर्तव्यंसूत्याशौचंविधीयतइति।यदिचेज्जननानंतरंनालच्छेदनात्प्रा
कूनिधनमुपगतस्तर्हिसर्वेषांपित्रादीनांच्यहेणवशुद्धिःस्यादितिशेषः।इहचविषयेसूतिकायामातुस्तु
सकलंसंपूर्णंदशाहंप्रसवनिमित्तंस्यात्।शावशुद्धिस्तुसद्यःप्रसवनिमित्तमेवभवति।तन्नशावमितिभावः।जी न २
वन्जातोयदिमृतोमृतस्तस्सूतकएवतु।सूतकंसकलंमातुःपित्रादीनांत्रिरात्रकमिति।यावन्नच्छिद्यतेनालंतावन्ना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प्रातिस्ततकं। छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयते॥ इति वचनात्। एवं कालविशेषेण दशाहाद्याशौचापवादम
भिधाय वयोवस्थाविशेषादपि तदपवादं दन्तीयृटन्तेना दस्नानं प्रागिति।छ॥ टीका॥ नामतः प्राक्नामकरणात्स्न
र्वेपरते ऊपरते वा लस्नानं स्नानमात्रेण तन्निमित्तमाशौचं। प्राक्नामकरणात् सद्यः शुद्धिरिति शंखस्मृतेः। नामक
रणादूर्ध्वं दशनजननतोऽर्वाक्। स्नानं प्राङ्नामता वा दशनजननतोऽहः परेतेऽग्निदग्धे दग्धेऽत्राऽपि
सद्यस्तदुपरि दिनमाच्चूडतश्चौलशून्ये। साचौले तु त्रिरात्रं त्रिदिनमितरथाव्रतात् जात्याशौचं मातापित्रोस्तु पु
त्रेत्रिदिनमदशने सन्निधौ नष्टचेष्टे॥ ॥उपरते प्रेते अग्निदग्धे अहः एकरात्रं। अहस्तु दत्तकन्यासु बालेषु
च विशोधनमिति याज्ञवल्क्यवचनात्। अदग्धे तु सद्यः शुद्धिः स्नानमात्रं। आदंतजन्मनः सद्य इति वचनात्।
तदुपरि दिनमाच्चूडतश्चौलशून्ये तदुपरि दंतोद्गमादूर्ध्वं यावत्त्रिवर्षं चूडाकरणरहिते परेते दिनमेकाहं। आ 3
षि १ चूडान्नैशिकी स्मृतेति वचनात्। कृतचौले तु त्रिरात्रमित्याह। साचौले इति। सचौलस्य तु चौलप

रात् त्रिरात्रं। निर्वृत्तचूडकानां तु त्रिरात्रा शुद्धिरिष्यत इति मनुवचनात्। वर्षत्रयानंतरं यावदुपनयनं त्रिरा
त्रमित्याह। त्रिदिनमितरथाप्याव्रतादिति। इतरथा अकृतचौलेऽपि शक्त्रा तु कृतचौलेऽपि संस्थिते। तदुपरि
वर्षत्रयादूर्ध्वं उपनयनात्प्राक् त्रिरात्रं। तथायमर्थः। प्रथमादूर्ध्वं कृतचूडस्य यावदुपनयनं त्रिरात्रं। वर्षत्रया
दूर्ध्वमकृतचूडस्यापि यावदुपनयनं त्रिरात्रमिति। त्रिरात्रमाव्रतादेशादिति वचनात्। एवं वयोऽवस्थावि
शेषेण शौचविशेषमभिधाय जात्याशौचमाह। जात्यमाशौचमिति। तदुपरि उपनयनानंतरं जात्याशौचं द
शाहादिकमिति याचत्। दशरात्रमतः परमिति वचनात्। एवमविशेषेण जातदंतमरणे मातापित्रोरपि सद्यः शौ
चादिप्राप्तौ तदपवादमाह। मातापित्रोस्तु पुत्र इत्यादिना। अदशने अजातदंतमृते मातापित्रोस्त्रिरात्रमेव।
बालानामजातदंतानां त्र्यहाच्छुद्धिरिति कश्यपवचनात्। बिजकादग्निसंबंधादनुरुंध्यादघं त्र्यहमिति स्मृतेः।
तराश्च। एतत्सर्वं स्नानं प्राङ्नामतोऽर्वाक् दशनजननतोऽहः परात इत्यादिना उक्तं। सन्निधौ त्रिस्थमरणे
विदितव्यमित्याह। सन्निधौ नष्टचेष्ट इति। सन्निधौ समीपे नष्टा चेष्टा यस्मिन्। मृत इति यावत्। असन्नि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

धौत्रशिष्यमरणे ऽतिक्रांताशौचमेतन्नभवतीति भावः। तदुक्तं व्याघ्रपादमुनिना। उपनीते तु विषमं तस्मिन्ने
वातिकालजमिति॥६॥ ऊनद्वित्वसंज्ञजनिकरजननी। सोदराणां दशाहं यद्वा स्वत्वपत्नमवाधिकमिद
विषाय शौचकं तु त्रिरात्रं। स्त्रीषु स्नानेन शुद्धा त्रिपुरुषविषाय ज्ञाति शाद्वोरकालादर्वाग्वाग्दानता
ज्ञा त्रिनिरूपयमनाद्वर्द्ध गोत्रस्वकं च॥४॥ अथ च तु अर्थेदत्तं। तत्राद्या द्वेपद्यस्यायमर्थः। जन्मन ऊर्द्ध्वं मृतद्य
ह्वृ अस्वर्लद्विवर्षे असंज्ञगतसंज्ञमृतइतियावत्। जनिकरः पिताजननी माता सोदराभ्रातरस्तेषांद
शाहमाशौचमित्यकः पक्षः। गर्भीस्थपेने मातृदेशाहं जातप्रभायाः भ्रातनाम्निसोदराणामितिपैंग्य
वचनात्। पक्षांतरमाह यद्वेति॥ अथ वा पित्रादित्रयस्य त्रिरात्राशौचे ऽस्वत्वमेवाधिकं। तत्रयद्रे मृतकं
कर्मनधिकारित्वलक्षणं त्रिरात्रं सपिंडैः सहसमानमिति भावः। एतद्वयपक्षद्वयं त्रिरात्रं दशरात्रं वाशा ४
बमः त्रौचमिष्यात। ऊनद्विवर्षादुभयोः सूतकं मातुरवहीत्येतद्व्याख्यानसमाप्यविज्ञानेश्वराचार्यैः स्प
ष्टीकृतं। अथ स्त्रीषु वयोवस्थाविशेषादाशौचविशेषमोविः कारात्फत्तराद्वेनस्त्रीष्विति। नामकर

णाद्वर्द्ध्वं चौरकालादर्वाग्यावच्चौरकालं मृतासु स्त्रीषु कन्यासु त्रिपुरुषविषयेयावत्त्रिपुरुषं यो ज्ञातिः सस्ना
नमात्रेणशुद्ध्येत्। अत्र त्रिपुरुषविषयइत्यनेन कन्यानां सापिंड्यं त्रिपुरुषं। अप्रत्तानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषी वि
ज्ञायत इति वसिष्ठोक्तमभिमतं। एतच्च सद्यः शौचं अचूडायां च कन्यायां सद्यः शौचं विधीयत इत्यापस्त
म्बोक्तं ज्ञेयं। चूडाकरणादनंतरं वाग्दानादर्वाक् एकाहेन ज्ञातिः शुद्ध्येदिति पूर्वेण संबंधः। अदत्तासु द
त्तकन्यासु बालेषु च विशोधनमिति स्मरणात्। त्रिनिरूपयमनात्। वाग्दानाद्वर्द्ध्वमुपयमनाद्विवाहादर्वाग्
भर्त्तुः परिणेतुः गोत्रस्वकं च पितृगोत्रं त्रिभिर्दिनैः शुद्ध्येत्। इयं व्यवस्था स्त्रीणामसंस्कृतानां तु त्र्यहाद्बं वि.५
व४ तिबांधवाः। यथोक्तेनैकल्येन शुद्ध्यंति तु सनाभय इति मनूक्ता वदितव्या। एवं च तु वर्णसाधारणी शुद्धिरु मु ४
क्राले४ क्ता वर्णविशेषेण दशाद्याशौचापवादं पंचमद्दनमुर्वाद्भिनाहजन्मनीति॥६॥ जन्मन्यापतमृत्यावपि च
दशनिशाद्वादशाहानिपक्षं मासं वर्णाः क्रमेणाश्च वयुतवित्तकृत्शूद्रजातिस्तुपक्षं। वानप्रस्थयती
त्वापरमतिकुलजखंडकवाप्रवः स्यात् द्या विज्ञो विप्रगुप्यैमृतनवतिवदिनं युद्धविद्धतुसद्यः॥५॥ जन्म
छ ५

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२ दृ प

निजन नाम्नोवे उपेतः उपनीतः कृतोपवीतसंस्कारः उपेत एव अपेतः तस्य मृत्यौ उपनीतादिमरणे
दत्ताः ब्राह्मणक्षत्रियादयो वर्णाः क्रमेण दशनिशादिकालमशुचयः स्युः। ब्राह्मणो दशाहं। क्षत्रियो द्वादशाहं।
वैश्यः पञ्चदशाहं। शूद्रो मासं पञ्चद्वयमितिक्रमः। भवितव्यं तु याज्ञवल्क्यः द्विजशुश्रूषादिविहितक
र्मणि स्नानशीलः शूद्रः पञ्चपञ्चदशरात्रमेवाशुचिर्न तु मासं। क्षत्रस्य द्वादशाहानि विशः पञ्चदशैव
तु। त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदर्धं न्यायवर्तिन इति वचनात्। इदानीमुत्तरार्धेन कुलसंबंधिपुरुषविशे
षोपरामे दशाहाद्याशौचाय वा दमादवा न प्रस्कंद इति। कुलजे स्ववंश्ये वा वा न प्रस्कंदे दृती या श्रमि
णि यतौ न च वर्थो श्रमिण पंडा क कन्यौ। बवापरमति उपरते आ जवः स्नानमात्रं शुद्धिकारणमिति याव
त्। यो विज्ञो विप्रगुश्येत इदानीं यमतवति दिनमहोरात्रमाशौचं। युद्धविद्वेसाक्षा घुद्द हतउसघः स्ना ५
नमात्रेण शुद्धिरिति पूर्वेण संबंधः। युद्धघातनकालांतरमृतस्य तद्दिनमेवाशुद्धिरुक्तः। ब्राह्मणार्थे वि
पन्ना ये याषितां गाग्रदहिपिवा। आदावेव हतानां वा एकरात्रमाशौचकमिति स्मृतेः। उद्यते राह

विः शास्त्रैः ऊचधर्मद्वतस्य च सद्यः संतिष्ठते यज्ञः स्तथा शौचमिति स्थितिरिति मनुवचनात्। चाण्डालत्वज्ञानमेवाशु
द्धिनिमित्तमिति द्वितीयेन निर्णीतमतो ज्ञानानंतरमुत्सर्गो ता दशाहाद्याशौचप्राप्तौ प्रविदेशकालादिभेदेन तदप
वादमाह शावे नीत इति षष्ठ्यं तेन॥ ऊ॥ शावेनीति दशाहाद्यप्रभृतिविषये के प्राक्त्रिमासात्रिरात्रं पक्षिणी षष्ठ
मासादिनमिहनवमात्स्यात्ततः स्नानमात्रं। स्नानं देशांतरस्थे तथापि ह विषये देशकालाविशेषात्स्वं स्वं मातुः स
पत्न्याः त्रिदिनमिदमतिक्रांत्याशौचं समानं॥ ६ त्राब त्रा वा शौचे दशाहात्प्रभृति दशाहादिके अतीते अतिक्रांते
दशदिनानंतरं ज्ञात इति यावत्। विषयकृ इति यस्मिन्देशे मृतिस्तत्रैव ज्ञात। त्रिमासान्प्राक् प्रथममासत्रयेत्रि
रात्रं। त्रिमासानंतरं आषण्मासात् षण्मासं यावत् पक्षिणी पूर्वापरदिनाभ्यां युक्त रात्रिरशुद्धिनिमित्तं। षण्मासा
दूर्ध्वं यावन्नवममासपर्यंतं दिनमहोरात्रं। ततो नवममासादूर्ध्वं स्नानमात्रं स्यादिति संबंधः। दशांतरमृतिश्रव
णे विशेषेण त्रिमासादावपि स्नानमेवेत्याह। स्नानं देशांतरस्थ इति। मा सत्रायत्रिरात्रं स्यात् षण्मासे पक्षिणी
तथा। अहस्तु नवमादर्वाक् ऊर्ध्वं स्नानेन शुद्ध्यतीति वृद्धवसिष्ठवचनात्। देशांतरमृतं श्रुत्वा क्लीबे वैखानसे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यतो। मृतस्नानेन शुद्ध्यति गर्भस्रावे वर्णो त्रिण इति स्मृत्यंतराच्चा देशांतरलक्षणं त्वाह बृहस्पतिः। महानद्यंतरं यत्र
गिरिर्वा व्यवधायकः। वाचो यत्र विभिद्यंते तद्देशांतरमुच्यते। दशांतरं वदंत्यन्ये षष्टियोजनमायतं। चत्वारि
ंशद्वदंत्यन्ये त्रिंशदन्ये तथैव चेति॥ एतस्याप्यपवादमाह। अथ पितृविषय इति। दशकालाविशेषात्सर्वदाश
सर्वकाले च पितृमात्रोश्च मरणे सुतानां स्वं स्वं स्वजातिविहितं दशाहादिकमेव। पितृविषय इत्यत्र पिता च माता
च पितरौ तौ विषयो यस्येति समासः। पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोपि हि पुत्रकः। श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं
सूतकी भवेदिति वचनात्। अपरमातृविशेषमाह। मातुः सपत्न्यास्त्रिदिनमिति। अत्र परमातरि मृतायां पु
त्रस्य देशकालविशेषेण नवममासादूर्ध्वं त्रिरात्रं। तदुक्तं। पितृपत्न्यामपेतायां मातृवर्जं द्विजोत्तम। संवत्स
रव्यतीते त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति। अत्र शावशब्दग्रहणेनातिक्रांतजननाशौचे शुद्धिर्नभवति सूचि
तं। तथा च वाक्यं। नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपीति देवलेन। एवदतिक्रांताशौचं सर्ववर्णसाधा ६
रणमित्याह इदमतिक्रांताशौचं समानमिति। इदं अतिक्रांतिरतिक्रमः। तत्संबंध्याशौचं आशौचं तत्स

मानं सर्ववर्णसाधारणमित्यर्थः। प्रोषितकालशेषः स्यादशेषत्र्यहमेव हि। सर्वेषां वत्सरे पूर्णे प्रेते दत्त्वोदकं
शुचिरिति वचनात्। अल्पवयसि सर्वेषामतिक्रांते तथैव चेति व्याघ्रपादवचनाच्च। एवं स्वकुलोत्पन्नमृतानां शौ
चमुक्त्वा कुलांतराश्रितानामपि मृतानामाशौचमाह सप्तमादित्रिभिर्निर्दिष्टैः पित्रोरित्यादिभिः।६॥ पित्रोर्गेहेऽस
मूढा प्रसवमरणयोरेकरात्रत्रिरात्रे स्यातां पित्रादिकानामथ पितृमरणे व्यूढपुत्र्याः त्रिरात्रं प्रेतेष्वाचार्यमाता
महद्दुहितृसुताश्वाचार्यर्त्विक्सयाज्यस्वस्त्रीयेषु त्रिरात्रं त्रिदिवसमशुचिः स्यादकस्तन्नयत्र॥७॥ पित्रोर्मातापित्रो
र्गेहेऽसमूढा प्रसवमरणयोः सम्यगनूढायाः परिणीतायाः प्रसवमरणे तायाः पित्रादिकानामेकरात्रत्रिरात्रे
स्यातां। यदा पितृमातृगेहे परिणीतकन्या प्रसूता मृता वा भवति। तदा तस्याः पित्रादिकानां क्रमादेकरात्रत्रिरा
त्रे। प्रसवे एकरात्रं मरणे त्रिरात्रमित्यर्थः। अत्र पित्रोर्गेह इत्यनेन भर्तृगेहे प्रसूताया मृताया वा पितृपक्षाणां
सार्वेषामाशौचाभावो दर्शितः। तथा च विष्णुवचनं। संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे तत्प्रसवमरणे चेत्पि
तृगेहे स्यातां तदैकरात्रं त्रिरात्रं वेति। अथ पितृमरणे व्यूढपुत्र्यास्त्रिरात्रमित्यत्राथशब्देनाधिकारांतरं स्
२१

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

चना। यूढपुत्र्याः परिणीतकन्यायाः पितृमरणे मातापित्रोर्मरणे त्रिरात्रं। पित्रा रूपरमे स्त्रीणां मृतानां च कथं भवेत्।
त्रिरात्रेणेव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान्यमइतिवृद्धयाज्ञवल्क्यस्मरणात्। ज्ञातिष्वाचार्यमातामहदुहितृसुत। श्रो
त्रियर्त्विक्स याज्यस्वस्रीयषु त्रिरात्रं। उपनयनपूर्वकं वेदाध्यापक आचार्यः। एकशाखाध्ययनक्रमेः। श्रोत्रि
यः। ऋत्विक् आध्वर्यवादियज्ञकर्मकृत्। सएव याज्यः यजमानसहितः। शेषाः प्रसिद्धाः।। एतेषु मृतेषु त्रिरात्रं
स्मादकस्त्वनयत्रेतिसमानोदकः सप्तपुरुषानंतरं सप्तपुरुषावसानः। सगभयत्रजातानांत्रो। विमृतानांत्रो। वर्द्ध। त्रि ५
दिवसमेवाशुचिरशुद्धः स्यात्। यथाह बृहस्पतिः। त्र्यहं मातामहाचार्यश्रोत्रियष्वशुचिर्भवदिति। पक्षेता
श्व। मृते त्वर्त्विजियाज्ये च त्रिरात्रेण विशुद्ध्यतीति। वृद्धयाज्ञवल्क्योपि संस्थितपक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भगिनी
सुत। संस्थिते तु त्रिरात्रं स्यादवंधर्माव्यवस्थितइति। मनुरपि। जन्मान्याकादकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरि ७
ष्यते। शवस्पृष्टो विशुद्ध्यंति त्र्यहादुदकदायिनइति।। अथाष्टमं वृत्तं। पक्षिण्याशौचमिति। ७।। पक्षिण्या
शौचं मृते त्विरदुहितृसुतसहाध्यायिबंधुत्रयाणां वासि श्वश्रूसुमित्रश्वसुरभगिनिकाभागिनेयत्रयाणां।
श्व

मातामह्यां च पित्रोः स्वसरि च विरते मातुले मातुलान्यां वा। थासज्योतिरवस्व विषयनृपतौ ग्रामनाथे च न
ष्टे।। ८ ऋत्विगादयो भागिनेयांताः प्रसिद्धाः। तेषां। त्रयाणां मृत्वा वितिया वन् मातामह्यां च विरतायां। पि
त्रोः स्वसरि मातृस्वसरि पितृस्वसरि च विरतायां। मातुलान्यां मातुलपत्न्यां च विरतायां मातुले च विरते
पक्षिणी आशौचं। आशौचकारणं। अथासज्योतिरिति। स्वविषयनृपतौ स्वादेशाधिपतौ नष्टे मृते।
ग्रामनाथे च नष्टे सज्योतिरवकालः शुद्धिहेतुः। समानं ज्योतिरादित्यो नक्षत्रं वा यस्मिन् स सज्योतिः। दिवा
नष्टे यावत्सूर्यदर्शनं अशुद्धिर्नक्षत्रदर्शनात् शुद्धिः। रात्रिनष्टे तु रात्र्यावसानपर्यंतमेवाशुद्धिः सूर्यद
र्शनाच्छुद्धिरित्यर्थः। अत्रायेषां पूर्ववृत्ते त्रिरात्रमुक्तं तेषां पुनः पक्षिणी कथनं देशकालादिभेदात् व्यव
स्थापनीयं। एतस्य पक्षिण्यभिधानस्य श्वशुरयोश्च भगिन्यां मातुलान्यां च मातुले। पित्रोः स्वसरि तद्वत्प
क्षिणी   क्षपयेन्निशामिति। तथा मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्वंगनासु च।। आशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृ
तामातामहीयदीति तथा च पक्षिणीमसपिंडायानिसंबंधसहाध्यायिनोत्यादिवचनानि मूलं। सज्यो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तिरावत्यस्यपत्रेतेराजनिसज्योतिर्यस्यस्याद्विषयेस्थितइतिमनुवचनंमूलं।ग्रामेश्वरेकुलपतौश्रोत्रिये
वातपस्विनि।शिष्यपंचत्वमापन्नेशुद्धिर्नक्तंदर्शनात्।इतिवृद्धयाज्ञवल्क्यवचनंमूलं।अथनवमवृत्तं
शिष्यति॥छ॥शिष्योपाध्यायबंधुत्रयगुरुतनयाचार्यभार्यासगोत्रान्मृत्वानाश्रोत्रियेषुस्वगृहपरस्थितो
मातुलविकरात्रं।रात्रिंसब्रह्मचारिणिधृतकथमपिस्वल्पसंबंधयुक्तेस्नानंवासोयुतंस्यादिदमपिसक
लंसर्ववर्णेषुतुल्यं॥९एकादशाध्यायकउपाध्यायः।अनूचानोगप्रवक्ता।सगोत्रश्चतुर्दशपुरुषानं
तरंसप्तपुरुषावसानः।इतरस्यष्टं।इतरेषुशिष्यादिषुप्रमीतेषुएकरात्रमहोरात्रमाशौचमितिशेषः।
तथास्वगृहपरस्थितोमातुलेप्येकरात्रं।तथासब्रह्मचारिणिविकरात्रं।एकाचार्योपनीतःसब्रह्मचारी।
गुर्वीतवास्यमृत्वानश्रोत्रियेष्वमृतेष्वहोरात्रमितियाज्ञवल्क्यस्मरणात्।बंधुत्रयग्रहणेनात्मबंधवःपितृ ८
बंधवोमातृबंधवश्चोपगृह्यंते।विज्ञानेश्वराचार्यैर्व्याख्यातत्वात्।त्रिरात्रमाहुराशौचमाचा
र्येसंस्थितेसतीतितस्यपुत्रेचपत्न्यांचदिवारात्रिमितिस्थितिरितिमनुस्मरणात्।त्र्यहमाक्तादक्ता

नांतुगोत्रजानामहःस्मृतमितिजाबालिवचनात्।असपिंडेषुस्वावरमनिमृतेप्येकरात्रमितिविष्णुस्म
रणात्।अत्रायेषांपुनर्ग्रहणंतेषामसन्निधानादिनाव्यवस्थाद्रष्टव्या।श्रोत्रियस्यसमानग्रामीणस्य
तिव्याख्येयं।एकाहंसब्रह्मचारिणिसमानग्रामीणेष्वित्याश्वलायनवचनात्।अथतुकथमपिस्वल्प
संबंधयुक्तेस्नानंवासोयुतंस्यादित्यत्रअथशब्दोधिकारांतरस्त्वनार्थः।कथमपिकेनापिप्रकारेण
स्वल्पेनापिसंबंधेनसंबंधिनिभगिन्यादौसंस्थितेस्नानंवासोयुतंसचेलस्नानंशुद्धिस्यात्।नान्यदि
त्यर्थः।तदुक्तंयाज्ञवल्क्यमुनिना।भगिन्यांसंस्कृतायांतुभ्रातर्यपिचसंस्कृते।मित्रजामातरिप्रेतेदौ
हित्रेभगिनीसुते।शालकेतत्सुतेचैवसद्यःस्नानेनशुद्ध्यतीति।इदमप्युक्तंसकलमाशौचंसर्ववर्णे
षुतुल्यंसाधारणमितिस्पष्टं।इदानीमाशौचमध्येआशौचांतरसन्निपाततन्निर्णयंदशमवृत्तेनाह
वृद्धाशौचस्येति।छ॥वृद्धाशौचस्यमध्येलघुपरमपिसमंस्वल्पकंवासजातिप्रेतेजात्यंतरंवायदिभवतित
दापूर्वशेषेणशुद्धिः।द्वाभ्यांतद्विशेषत्रिभिरपरदिनैर्यामिनीयामात्रशेषेनिचाशौचंनपित्र्यंपितु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रूपशमने पक्षिणीमातृमृत्यौ॥१०॥ वृद्धाशौचस्य प्रवृत्ताशौचस्य मध्ये यदि तु पुनरपरं अन्यदपि स
मं दशाहाशौचमाध्यु दशाहमाशौचं। स्वल्पकं वा त्रिरात्रादिकमाशौचं वा। सजाति। समानजातीयं। जा
ताशौचमध्ये जाताशौचं। मृताशौचमध्ये मृताशौचं भवति। तदा पूर्वाशौचशेषेण शुद्धिः। समं स्वल्पकं वात्य
न स्वल्पाशौचमाध्यपतितस्य दीर्घाशौचस्य न पूर्वेण शुद्धिरित्यावेदितं तदुक्तमुशनसा। स्वल्पा व्यं। ४
शौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि। न पूर्वेण विशुद्धिः स्यात्स्वकालेन विशुध्यतीति। विजात्यंतरं वा॥
तथापि तत्पिताशौचमाध्य यदि जात्यंतरं विजातीयं जननाशौचं भवति तदा उपपूर्वेण मृताशौचेन ने
वशुद्धिः। एतन्जाताशौचमध्ये संजातस्य प्रेताशौचस्य न पूर्वेण शुद्धिरित्यपि ज्ञापितं। शावेन शु
ध्यते स्मृतिर्न स्मृतिः शावाशौचाधनीतिस्मरणात्। द्वाभ्यां तद्रात्रिशेषरात्रिमात्रावशेषे यद्याशौचांत ६
रं पूर्वोक्तं भवेत्। तदा द्वाभ्यामपरदिनाभ्यां शुद्धिः। त्रिभिरपरदिनैर्यामिनीयामात्रशेषे। यामिन्या यामः
प्रहरस्तन्मात्रावशेषतुरीयप्रहरावशेषे त्रिभिरपरदिनैः उत्तरदिवसैः शुद्धिः। पूर्वाशौचादधिक

त्रिभिर्दिनैः शुद्धिः। न पूर्वाशौचावशेषमात्रेणेति भावः। रात्रिशेषे सति द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिः स्मृतेति गौतम
वचनात्। पित्रोर्विशेषमाह। नेवाशौचेन पित्र्यमिति। अन्याशौचमध्ये पतितं यत्पित्र्यं मातृसंबंधि आशौचं तत् पितृ २
पूर्वाशौचशेषेण न विशुध्येत्। पितृरूपरमे मातुर्वा परमेत दशाहमेवाशुद्धिरिति भावः। तयो मातृपित्रोर्विरतिनि
मित्तयोः परस्परसन्निपातेऽपि न पूर्वाशेषेण शुद्धिः। किं तु मात्राशौचमध्यपतितस्य पित्राशौचस्य न संकोचः।
मातुर्विशेषमाह। पितुरुपशमने पक्षिणी मातृमृत्याविति पितृरूपशमने पित्राशौचमध्ये। मातृमृत्यौ मातु
र्मरणे जाते सति पक्षिणी अधिका अशुद्धिः तु नैतया वत्त दशाहमिति भावः। तथा च स्मृतिः। मातर्यग्र
प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता। पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीमिति। अथैकादशं सूत्रं
सर्वेषामिति। ११॥ सर्वेषां आशौचमंतर्यदि विदितमिदं शेषमात्रेण शुद्धिर्दशाहादशाहादिताशौचमरणदिवसतोऽन्यत्र
कुर्याद्दशाहं। प्रसेस्नात्वा सचैलं विदिनहिनऊना वर्धिकाः सूतिकाः तर्हि शाद्धा चेन्नायाग्यापि सुरकराणं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विंशतिः पुत्रस्य स्नुषा॥११॥ सर्वमिदमाशौचं यद्याशौचान्तर्मध्य एव विदितं ज्ञातं भवति तदा शेषभावेन दशाहम
ध्ययात्यवशिष्टदिनानि तावन्मात्रेणाशौचं चज्ञानदिनादारभ्येत्यर्थः। एवं त्रिदिनाद्याशौचेऽपि द्रष्टव्यं॥ शौ
षान्तकालश्चैषः स्यादित्याशौचान्तस्मरणात् दाशाहादिनाद्याऽऽ ऊर्ध्वमाशौचं आदिनाद्यो मासाद्यिकमृतेद
शाहान्तदशाहदिवसानादशाहादिनेऽकृताशौचानपुनर्मरणादिवसतः। अन्यत्र अनादिनाद्यो ऽमरणदिवसतः कु
र्यान्न द्वादशाहादिवसानन्तः। अग्निमन्तर्मरणान्तः सागः संस्कारकर्मणः शुद्धिः राजयन्तदाशाद्यानन्तरन्नादस्तु यथाति
थीत्यंगिरावचनात्। आशौचान्तयक्षत्वाश्चा वनेवतितदा हूयमेस्नात्वेति। स्मृत्याशौचे वराचेन सावस्त्रं यथा
नद्यान्नयथास्नात्वा विहितदिनेनानादाकस्वाधिकारादादर्ग्यपिदृकार्ये अर्दकायायोग्याः स्युर्ज्ञातय इति १०
शेषः स्नातिकायाविशेषमाह स्नातकश्चितास्नानिका पुनरिहाशाचाविहितादिनस्थानापितृसुरकार्ये या
ग्या नाप्यहा न भवन्तीत्यर्थः। एतत्कन्यापमादा पुत्रपमादत्तविशेषमाह विंशतिपुत्रस्य स्त्रीतिपुत्रजननी

अविंशाद्दायमुक्तय कार्ये योग्या न भवतीत्यर्थः। स्नातिकापुत्रवती विंशाद्वा गणकर्माणि कारयन्मासेन स्त्रीज
ननी मितित पुत्रैर्न्नासि स्मरणात्॥१३॥ निर्हृत्यान्यं प्रमीतं दिवसमाशुचिः। अथ सवर्णं निहृत्य कात्याचाथानाथगा
घनःश्लानवलनागाश्चार्यनिवृत्ताद्धृत्वा नीत्वा पाध्यायमातापितृपरमगुरून् ब्रह्मचारी नदोषी नेत्यान्यं
निर्हृत्य न तस्य व्रतमपि विनश्यति अपि तदधपमेव॥१४॥ निर्हृत्यान्यवन्नन्यमसपिंडं सवर्णं निर्हृत्य दिवसम
शुचिर्भवतीत्येतदक्षाराद्यमनकृत्वा शिनां ऽतदन्नमाजिनस्थाने। न कृत्वा सिनस्त्रदन्नमरवादतस्त्रिरात्रे।
तदशाशिनस्तु दशरात्रमिति ज्ञेयं। तथा च मनुः। असपिंडं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बंधुवत्। विशुद्ध्यति त्रिरात्रे
ण मातुराप्तांश्च बांधवान्। यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेन विशुद्ध्यति। अनदन्नन्नमह्नैव न चेत्तस्मिन्गृहे वस
ति। अथ असवर्णोस्तन कन्याया निर्हृत्य तद्दुष्कृत। यो नः यज्ञानीयस्य निर्हरणं नरोऽज्ञमाशौचं यस्य सः
तथाहि। ब्राह्मणः शूद्रं निर्हृत्य रत्नमासमशुचिः। तथा शूद्रा कात्न क्षत्रा ब्राह्मणं तदा दशाहमित्यादि ज्ञेयं।
एवमवैरक्षैर्ब्राह्मणैः पूर्वं चागौमुप रत्नान्तरा वा व्यावर्तनन्त त्वाः। भिः माशौचमिति धर्मेणानुसंधेयनि

तदाशौचमात्रेण दशाहम

विंशतिः पुत्रसूस्तु॥११॥ सर्वमिदमाशौचं यद्याशौचांतर्मध्य एव विदितं ज्ञातं भवति तदाशौचमात्रेण दशाहं पित्रादीनामाशौचे पित्र्यं इष्टौ॥ प्रो
ष्येयात्यवशिष्टदिनानि तावन्मात्रेण शुद्धिर्न तु स्नानादिना दारभ्येत्यर्थः। एवं त्रिदिनाद्याशौचे पि द्रष्टव्यं ॥ प्रो
षितकालशेषः स्यादिति याज्ञवल्क्यस्मरणात्। दाहाहाद्दादिता ग्नौ। इदमाशौचं आहिताग्नौ साग्निकस्येत्तदा
षितकालशेषः स्यादिति याज्ञवल्क्यस्मरणात्। दाहाहादा दिताग्नौ। इदमाशौचं आहिताग्नौ साग्निकस्य तदा
दाहात् दाहदिवसात् दशदिनं कुर्यात्। न पुनर्मरणदिवसतः। अन्यत्र अनाहिताग्नौ तु मरणदिवसतः कु
र्यात् तदाहदिवसतः। अनग्निमतत्त्वक्रांतेः साग्नेः संस्कारकर्मणः शुद्धिः संचयनं दाहान्मृतात् स्तु यथा ति
थीत्यं गिरो वचनात्। आशौचांतर्यज्ञस्याशुचिर्भवति तदा दग्धे स्नात्वेति। प्रर्तेशाशौचे सचेलं सवस्त्रं यथा
भवति तथा स्नात्वा। विहितं हितं तत्तौ वेदोक्तस्वाधिकारात् क्रादव पितृकार्ये अर्द्धकायोग्याः स्युर्ज्ञातयः इति १०
शेषः। सूतिकाया विशेषमाह सूतिकाचेति। सूतिका तु पुनस्त्रिंशद्दिनं विहितदिनत्वैतौ पितृसुरकार्ये यो
ग्याना शुद्धा न भवतीत्यर्थः। एतत्कन्याप्रसवा। पुत्रप्रसवे तु विशेषमाह विंशतिं पुत्रसूस्त्विति। पुत्रजननी

तु विंशद्रात्रमुभयकार्ये योग्या न भवतीत्येवान्वयः। सूतिकां पुत्रवतीं विंशद्रात्रेण कर्माणि कारयेन्मासेन स्त्रीज
ननीमिति पैठीनसिस्मरणात्॥ निर्हृत्यान्यं प्रमीतं दिवसमशुचिकाऽथा सवर्णं तदुक्ताशौचे वा नाथमा
घकतु नात फलभागात्रावनिवेश्याद्यात्। नीत्वा पाध्यायमातापितृपरमगुरून् ब्रह्मचारी न दोषी तेभ्योऽन्यं
निर्हृतास्य व्रतमपि वितनं तंभ्र श्यात् स्वरूपमेव॥१२॥ निर्हृत्यत्यत्र अन्यमसपिंडं सवर्णं निर्हृत्य दिवसम
शुचिर्भवति। एतदहोरात्रमतद्गृहवासिना। तदन्नभोजिनश्च ज्ञेयं। तद्गृहवासिनस्तदन्नमश्नतः त्रिरात्रं।
तदन्नाशिनस्तु दशरात्रमिति ज्ञेयं। तथा च मनुः। असपिंडं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बंधुवत्। विशुद्ध्यति त्रिरात्रे
ण मातुराप्तांश्च बांधवान्। यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेन विशुद्ध्यति। अतदन्नादः अह्नि वने चेन्न तस्य गृहे वास
दिति। अथासवर्णं स्निहवशात्। निर्हृत्य तदुक्ताशौचः यज्जातीयस्य निर्हरणं तस्य तदुक्तमाशौचं यस्य सः।
तथा हि। ब्राह्मणश्च शूद्रं निर्हृत्य तदा मासमशुचिः। तथा शूद्रश्च ब्राह्मणं तदा दशाहमित्यादि ज्ञेयं।
एवमवेराश्च द्रष्टः पूर्वं वर्णमुपस्पृशन्नावीवावरतत्र तच्छौचाक्तमाशौचमिति वचनात्। अत्र नि

देशेणोपस्पर्शशुद्धाभ्यां ॥ प्रेतवहनं तद्वचने। एतस्याप्यपवादमाह अथानाथमिति। अनाथं प्रेतं निर्हृत्यार्घ
कं तत्र शतफलमाप्नुयात्। आद्यं क्रतु ज्योतिष्टोमः। आप्लवनिष्ठवद्यात्। स्नानमात्रेणैव शुद्धो भवेत्। एव
कारणस्नानानंतरमाशौचनिवृत्तिः प्रतिपादिता। यथाह पराशरः। अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहंति द्विजातयः।
पादपादयज्ञफलमानुपूर्व्याल्लभंति ते॥ न तेषामशुभं किंचित्पापं वाशुभकर्मणां। जलावगाहनात्तेषां सद्यः
शौचं विधीयत इति। अथ ब्रह्मचारिणो विशेषमाह नी। व्रति। उपाध्यायादीन्नीचानिर्हृत्य ब्रह्मचारी न दो
षीदोषभाग्न भवति। ब्रह्मचारी व्रतान्न भ्रश्यत इति च। आचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हृत्यापि व्रती व्रतीति
याज्ञवल्क्यवचनात्। अन्यनिर्हरणादोषमाह। तस्योऽन्यमिति। तस्य उपाध्यायादिभ्योन्यं निर्हृतः अन्य
निर्हरणं कुर्वीत। ऽस्य ब्रह्मचारिणः विनतं विस्तृतं चिरार्जितमिति यावत्। व्रतमप्यवश्यं भ्रश्यति। ब्रह्म
वर्योज्झिता भवतीत्यर्थः। ब्रह्मचारिणः शावकर्मणा व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोरिति वसिष्ठवचना ११
त्। एवं निर्हरणाशौचमुक्त्वानुगमनाशौचं त्रायादत्रानष्टात्‍नाह उल्येति॥ ७॥ उल्या क्षुष्टानुयानेव

सनसहितालोऽभस्य वा हुत्यवह्निं स्पृष्ट्वाज्यं प्राश्य शुद्धेद्रथ दिनमशुचिर्दीनवर्णानुयाने। पक्षिण्येकां
तरानुव्रजन इह न वेद्यं तरत्वे त्रिरात्रं कृत्वा स्नात्वा सुनघामसुयमनवगान्तं सर्पिराशं च कुर्युः॥१३॥
उल्यो क्षुष्टानुयाने। ब्राह्मणस्य ब्राह्मणानुयानं। एवं क्षत्रियादरपि स्वस्ववर्णानुयानं उल्यानुयानं। उ
क्षुष्टानुयानं तु। क्षत्रियस्य ब्राह्मणानुगमनं। विशस्य क्षत्रियब्राह्मणानुयानं। तथा शूद्रस्य द्विजातीना
नुगमनं। तत्र तत्र उल्यो क्षुष्टानुयाने। तस्मिन् क्षातवसनसहितकेः सवस्त्रः अंभसि नघा दो अवाप्नु
त्य स्नात्वा। वह्निं स्पृष्ट्वाज्यं घृतं प्राश्य विशुद्ध्येत्। प्रसिद्धमेतद्वाक्यार्थकथनं। तत्र च। अनुगाम्येच्छया प्रे
तं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा। स्नात्वा सचैलः स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुद्ध्यतीति मनुवचनं मूलं। हीनानुगमना
शौचमाह। अथ दिनमिति ब्राह्मणादेः क्षत्रियाद्यनुयाने अनुगंता ब्राह्मणादिर्दिनमेकं रात्रमशुचि
र्भवतीति शेषः। पक्षिण्येकांतरा इति एकांतरानुयाने ब्राह्मणस्य वैश्यानुयाने क्षत्रियस्य च शूद्रानुया
ने पक्षिणी अशुचिता निमित्तं नवत्। द्व्यंतरात्तु त्रिरात्रं। द्व्यंतराद्ब्राह्मणस्य शूद्रानुयाने त्रिरात्रं। अनु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गंता ब्राह्मणो ऽशुचिर्भवतीति संबंधः॥ त्रिरात्रानंतरं कृत्यमाह। त्रिरात्रं कृत्वा॥ सुनद्यामुत्तमजले स्नात्वा
असुयमनं प्राणायामः तच्छतं कुर्युः। तदनंतरं सर्पिः प्राशनं च कुर्युः। एवं शुद्धा भवंतीत्यर्थः। त
थाच पराशरः। प्रेतीभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः। अनुगच्छेन्नीयमानं स त्रिरात्रेण शुद्ध्यति। त्रि
रात्रे तु ततश्चीर्णे नदीं गत्वा समुद्रगां। प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यतीति। अथाधिकारिवि
शेषेणाधिकारविशेषं वृत्तदेशार्त्तनदग्धीयतिनातति॥१३॥ नानां वाचार्यादिभ्यो ऽनलजलतिलदो
ब्रह्मचारी नदीयात्रो वान्येभ्यस्तु तद्दः पुनरुपनयनं चाधिकं कारयेत्तु। अन्यत्र ज्ञातिकेभ्यो यदि
ददाति तदा तत्प्रयुक्ताः शुभाः स्युः कुर्युः कृच्छ्रत्रयं चाधमदहनविधौ तं तमेवाप्नुवंति॥१४॥ नातः पि
ता। अंबा माता। आचार्यः उपनीयावदाध्यापकः एभ्यः अनलजलतिलान् ददातीत्यनलजलतिल १२
दः एवंविधो ब्रह्मचारी नदीयात्रोचः नदीयात्रोचवानुभवति। नदीयात्रो वशुद्धा शुद्धो भवतीत्य
र्थः। अन्येभ्यस्तु तद्दः अनलजलतिलदः नदीयात्रो वः सन्नात्रो वांतपुनरुपनयनमधिकं का

रयेत्। ततः शुद्धो भवतीत्यभिसंधिः। एतच्च। आचार्यपितृपाध्यायान्निर्हृत्यापि व्रती व्रती सकटान्नं च
नाश्नीयान्न चातैः सह संविशादित्येतद्व्याख्याने मिताक्षरायां स्पष्टीकृतं। अन्ये तु। अन्ये ब्रह्मचारि
व्यतिरिक्ताः अज्ञातिकेभ्यो यद्यनलजलतिलान् ददति। तदा तत्प्रयुक्ताः शुभाः तदाशौचभाजः स्युः।
नदीयाशौचा वा निवाशौचवंतः स्युरिति तात्पर्यं। अधिकं कृच्छ्रत्रयं चापि कुर्युः। ततः शुद्धा भवंतीत्यर्थः।
अधमदहनविधौ। यदा अधमदाहकास्तदा तं तमेव भावं प्राप्नुवंतीति तेन तेनाधमेन तुल्या भवंती
त्यर्थः। एतच्च नोत्तमस्तर्पयेन्नीचं इत्यनंतभट्टैर्निर्णीतं॥ अथ दशांतरमृतस्य शरीरालाभे च दा
हविधिं पंचदशार्त्तेनाह पालाशीति॥ पालाशीमादिनाग्नेः प्रतिकृतिमथवास्थीनि दग्ध्वा दशाहा
शौचावाशा नयस्युस्तत्तदनन्तरं त्रीण्येव हान्यथ कुर्युः॥ अन्ये विप्राद्यशौचे स कृददनमदं कृत्वा वदा
त्रौच कृत्स्या द्यावत्तेषां तदंतव्रतमपि चचारंडोदानात्विकरात्रं॥१५॥ आदिनाग्नेः साग्निकस्याहि
ग्निः प्रतिकृतिं। तद लाभे त्रिंशता अकादिगृह्योक्तविधिना पालाशीपालाशनिर्मितां प्रतिकृतिं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कृत्वा। तां च दग्ध्वा ज्ञातयो दशाहाद्याशौचाः स्युः। ततः इतरेषां अनाहिताग्नीनां पालाशप्रतिकृतिं
दग्ध्वा ज्ञातयस्त्र्येकाहानि त्रिदिनमात्राशौचं कुर्युः। अत्रोभयत्र मूलं वसिष्ठवचनं। आहिताग्निश्चेत्प्रव
सन् म्रियात तत्पुनः संस्कारं कृत्वा शववदाशौचं। अनाहिताग्नेस्त्रिरात्रमिति। सुपिष्टैर्जलसंमिश्रैर्दग्ध
व्यस्तु कटाग्निना। असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा सबांधवैः। एवं पर्णशरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशु
चिर्भवेत् इति च। अन्ये। विप्रादिः अन्योऽसकुल्यो दशाहाद्याशौचवतां गृहे अदनं अन्नं सकृदेक
वारमपि अदन् भुंजन् तावदाशौचवान् भवेत्। तेषां यावत्कालमाशौचं तावदाशौचवान् अशुचिः स्यात्
अंते आशौचांते तन्नाद्भुतमपि चरेत्। आशौचांते यस्य यद्व्रतं विहितं तदपि चारं तु कुर्यात्। उभय
त्र दत्ताहानि कुलस्यान्नं न भुज्यतइति निषिद्धाचरणादिति भावः।।रा दने चैकरात्रं।। घृतसपिंडिः १२
सदृशो दानं ज्ञात एकरात्रमाशौचं स्यात्। तथा च पारस्करः। मृतस्य बांधवैः सार्द्धं कृत्वा तु परि
देवनं। वर्जयेत्तद्दहोरात्रं दानं श्राद्धादिकर्म च इति। अत्राशौचग्रहणेनास्पृश्यत्वमपि विनाऽस्पृश्यत्वस्य

प्रतीतेः रूढ्या जातायां जन्माशौचे तदपवादं षोडशे नष्टे तेनाह जन्मनीति।।१७।। जन्मन्यस्पृश्यतानो
भवति कुलजन्मनां मातृवर्ज्ये पितुस्तु स्नानादूर्ध्वं सचैलादथ निधनस्याशौचे कालस्य त्रिभागेषु पूर्वांशस्यो
परीत्येव मन्वादिति च यदि संचायनं दृष्टं मासीनो च तस्योपरिष्टादथ तु शूद्रजयोर्दासयोराह्वावोर्द्धं।।१८।।
जन्मनिमित्तास्पृश्यता कुलभवानां सपिंडानां सोदकानां च नो भवति। किं तु मातृवर्ज्यं। मातुः सूतिका
यास्तु अस्पृश्यताभवात्य इत्यर्थः। पितुर्विशेषमाह। स्नानादूर्ध्वं सचैलादिति। सचैलस्नानादूर्ध्वं पितुर
स्पृश्यता नो भवतीति पूर्वेण संबंधः। तथा च संवर्तः। जातपुत्र पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते। माता शु
७ नाशु ध्येद्दशाहेन स्नाना स्पर्शनं पितुरिति। अंगिरास्तु। सूतकं सूतिका वर्ज्यं संस्पर्शेन निषिध्यतइति। मृताशौ
चे तु स्पृश्यत्वसंकोचनमाह अथेति। निधनस्याशौचे च अकमरणनिमित्ताशौचे। अल्पेत्रिरात्रादिके। त्रि
भागस्त्रिधाविभक्तः। पूर्वांशस्य परि प्रथमो भाग उपरितनं यद्भागद्वयं तत्रास्पृश्यता नो भवतीति संबंधः।
इत्थं मन्वादिति। मन्वादिवदशाहादिष्वपि इत्येवार्थः। यदि संचायनं अस्थिसंचयनं प्रथमदिने एव दृष्टं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मासीनदेवार्थं विभागलक्षणः प्रकारः॥ नाद्येन। यद्दि तु न तन्न तं स्यात्तदिनस्योपरिष्टादस्थिसंचयनानंतरं दिना
नि त्रिधा विभज्य प्रथमभागं त्यक्त्वा उत्तरभागद्वये स्पृश्यता नाम भवति। पूर्वभागे तु भवत्येवेति नात्यर्थी स्वा
शौचकालाद्विज्ञेयं स्पर्शनं तु त्रिभागतः। शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां यथाशास्त्रं प्रचोदितमिति स्मरणात्। तथा। दशा
हादित्रिभागनज्ञातसंचयनक्रमात्। अंगस्पर्शनमिच्छंति वर्णानां तत्त्वदर्शिनः। त्रिचतुःपंचदशाभिः स्पृश्या व
र्णाः क्रमेणत्विति तादवलस्मरणात्। अथ उ। आथत्यधिकारां तरो गृहजयोः स्वगृहोत्पन्नयोः दासीदासयोरा
शौचाद्वर्द्धस्नानानंतरमस्पृश्यतानो भवतीति संबंधः। दासभेदेना स्पृश्यत्वकालभेदं सप्तदशाष्टत्रपूर्वार्द्धेनाह
४ त्रि अन्नेनेति। ७॥ अन्नेनोपात्तयास्तु रजनिचरणाद्दत्तदासादिकानां स्वाम्याशौचादसंख्यासमदिनगमना
दूर्द्धमन्यतुस्नक्तं। जातेपत्ये तु तस्मिन्न हनि निशि च तन्मंगलार्थेषु योग्याः सर्वाशौचं सदानो भवतियति १४
वनिबद्धचर्ये स्थितानां।।१७।। अन्नेनापात्तयोरत्नदानेनगृहीताया दासीदास्याः तु पुनः त्रिरजनिचर
णात् रात्रित्रयगमनादूर्द्धं अस्पृश्यतानो भवतीति पूर्वश्लोकगतनान्वयः। उपाहृतेन पूर्वस्माद्विशेष उक्तः

दत्तदासादिकानां स्वाम्याशौचादः संख्यासमदिनगमनादूर्द्धमस्पृश्यतानो भवतीत्यवात्वयः। आदिशब्देनह
व्यादिक्रीतानां संग्रहः। स्वामिनो यान्याशौचदिनानि तेषां संख्यया समदिनानामतिक्रमणात् ऊर्द्धमित्यर्थः।
अन्यतुस्नक्तं। दासस्य स्वसाध्यकर्मण्ययोग्यतानउक्तमोधिका। र तथा सूतिकाया दास्याः स्वप्रसवनिमित्त
मस्पृश्यत्वं मासमित्येतन्नक्तं स्पष्टं। दासाद्याशौचसंघः शुद्धोत्तु गर्भदासो भक्तदासस्त्र्यहाच्छुचिरिति स्मृतिः।
तथा दासीदासश्च सर्वो वियस्य वर्णस्य यो भवेत्। तद्वर्णस्य भवाच्छौचं दास्या मासं तु सूतकमित्यंगिरो वचनं
स्मृतं। इदानीं जाताशौचजनननिमित्तं यत्कार्यं तत्र शुद्धिमुत्तरार्द्धेनाह जातेपत्ये। अपत्ये जाते। तन्मंगलार्थे
षु। तस्यापत्यस्य मंगलार्थेषु कर्मसु तस्मिन्नहनि तस्यामेव निशि च योग्या इत्यन्वयः। अयमर्थः। अपत्यमंग
लार्थानि कर्माणि यस्मिन् दिने यस्यां च निशि विहितानि तेषु प्रथमदिनानि साध्येषु कर्मसु सर्वे सूतकिनस्तस्मि
न् काले योग्या अधिकारिणो भवंतीति। तथा च व्यासवाक्यं। सूतिकावासनिलया जन्मदानामदेवताः। ता
सां यागनिमित्तार्थं शुद्धिर्जन्मनि कीर्तिता। प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा। त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पुत्रजन्मनीति। उक्ता शौचस्य सर्वे पुरुषविशेषेऽपवादमाह। सर्वो शौचमिति। एतत्सर्वमाशौचं सदा सर्वका
लं। यतिः संन्यासी वानप्रस्थ वनी ब्रह्मचर्यस्थित उभयविधो ब्रह्मचारी एतेषां नो भवति। एतयत्यादयो न
कथंचिदप्याशौचभाजो भवंतीत्यर्थः। अथ येषु येषु कार्येषु येषां येषां स्मृतिकारानां तात्कालिकी शुद्धिस्ते
षां तामष्टादशेन दर्शयन्नाह तत्तत्कार्येष्विति। छ॥ तत्तत्कार्येषु सत्रिव्रतिनृपनृपवद्दीक्षितर्त्विक्स्वदेशभं
शापस्वप्यनेकश्रुतिपठननिषिद्धकारुशिल्प्याउराणां॥ संभारक्लृप्तेषु दानोपनयनयजनश्राद्धसुद्धप्रतिष्ठो
चूडातीर्थयात्राउपपरिणयनाद्युत्सवेषु तदर्थे॥१८॥ येषां यानि यानि कार्याण्याजीविकार्थे विहिता
नि तेषां तेषु तेषु कर्त्तव्येषु अनन्यसाध्येषु सर्वाशौचं सदा नो भवतीति पूर्वश्लोकगतेनान्वयः। अ
त्र सत्रिणः सत्रप्रवृत्ताः व्रतिनः प्रारब्धप्रायश्चित्तलक्षणव्रताः। नृपो राज्याभिषिक्तः। नृपवान् १५
राजसेवकः। दीक्षितो यागकर्त्ता। ऋत्विजः आध्वर्यवादिकर्मकर्त्तारः। स्वानेकश्रुतिपठनो बहुवे
दशास्त्राध्ययनशीलः। आउरा रोगी॥ अन्य उपसिद्धाः। एषां सर्वाशौचं न भवतीत्यर्थः।

श्री २

संभारक्लृप्तेषु दानादयउत्सवांताः प्रसिद्धाः। एतेषु संभारक्लृप्तेषु निःपाद्यमानेषु एतदर्थे एतन्निमित्तेका
र्ये। एतैः सत्र्यादिभिः संसाध्यमानकार्ये इति यावत्। एतेषां सर्वाशौचं ना भवतीत्यनेन संबंधः।
तथा च याज्ञवल्क्यवचनं। ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वतां। सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्म
विदां तथा। दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्लवे। आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शौचं विधीयत इति। क
ष्टापदो दुर्भिक्षाद्याः। तथा प्रचेतोवचनमपि। कारवः शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च। राजानो रा
जभृत्याश्च सद्यः शौचाः प्रकीर्त्तिता इति। इदानीं मृत्युविशेषादप्याशौचापवादमेकोनविंशेन दर्शयन्ना
ह नाशौचा इति। छ॥ नाशौचा ज्ञातयः स्युः पतितपतिसुतब्रह्मविद्घातिनीषु दोषात्पाषंडिचोराश्रम
रहितसुरापथ्रहीनापगासु। संदष्टासर्पे विप्रक्षितिपपशुदिवाकीर्त्तिकाद्यैर्हतेषु स्वेच्छापूर्वं च त्यागस्त्व
ज्वलनजलविषानाशकाद्यैर्मृतेषु॥१९॥ पतितासु स्मृत्यंतरोक्तासु। पत्यादिघातिनीषु च स्त्रीषु मृता
सु प्रसूतासु वा ज्ञातयः सपिंडा नाशौचा आशौचभाजो न स्युः। तथा दोषात् दोषेण हतेना यपाषंड

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वेदानुक्तधर्माभासमाश्रयंतीति पाषंडिनः। अविहितलिंगधारिण इतियावत्। चोरा अननुज्ञातद्रव्य
हराः। आश्रमरहिताः सत्यधिकारेप्यकृताश्रमविशेषपरिग्रहाः। सुरापयाः निषिद्धसुरापानर
ताः। हीनापगाः अधमनसदसंभोगरताः। आसु मृतासु वज्ञानयाना नाशौचाः स्युरितिसंबंधः। अ
त्रलिंगमविवक्षितं। तथा संदर्पो गर्वः तस्मात्। दर्पेण बुद्धिपूर्वं सर्पादीन् दिवाकीर्ति श्रृंगालस्तदंता
नपकृत्य माभिमुख्येनाय प्रवृत्ताः संतस्ते हतास्तेषु मृतेषु नाशौचाज्ञानयः स्युः। एभिर्दैवाद्धतेषु
नदमित्यर्थः। तथा स्वेच्छापूर्वी शस्त्रं खड्गादि। ज्वलनाग्निः। जलं वारि। विषं वत्सनागादि। अनाशकेन वि
हितोन्नत्यागः। आदिशब्दाद्विहितभृगुपातादि। एभिः प्रकारैर्मृतेष्वपि ज्ञानतो नाशौचाः स्युरि
श्मा त्यन्वयः। पाषंड्य श्रितास्त्वनाभर्तृद्रुहः कामगादिकाः। सुरापयश्चात्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाज
ना इति योगीश्वरस्मरणात्। इदानीमाशौचविनायद्द्यादयंतद्विंशतितमहानाहनाशौचमिति।
छ॥ नाशौचं शाककाष्ठाजिनलवणतृणक्षीरनीरामिषपुष्पमूलफलौषधिदधिमधुषु १६

स्यात्तिले ष्वामभोज्ये। दद्याद्दद्यादिमानि स्वयमनुमननात्स्वामिनायातिजा नाशौचे वा कृत्रिमेवा पणितं
मपणितं वापि सर्वेष्वविस्यात्॥२०॥ याति गतिः मरणमितियावत्। जातं जन्म। तन्निमित्तमाशौचं यातिजा
ताशौचं तस्मिन्। कृत्रिमे वा निमित्तांतरकृते वाशौचे। एषु शाकादिष्वामभोज्येषु इत्येषु आशौचं
आशौचिसंबंधिदोषो न स्यात्। एतानि सर्वाशौचेष्वपि नाशुद्धानीत्यभिप्रायः। अत्रैव षडपि सप्तम्यंतप
दानि नाशौचमित्याननप्रत्येकं योज्यानि। दद्याद्दद्यादिमानि स्वयमिति। अनुमननात् तत्स्वाम्यनुज्ञया इ
मानि शाकादीनि। स्वयमाशौचरहितः पुमान् अन्येभ्यो दद्यात्। स्वयं वा गृह्णीयात्। एवं कृते दोषो न भवतीत्यभि
संधिः। तथा पणितमपणितं च सर्वेष्वप्येषु विस्यादिति स्पष्टं। यथाह मरीचिः। लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफ
लेषु च। शाककाष्ठतृणेष्वप्सु दधिसर्पिःपयःसु च। तिलौषधाजिने चैव पक्वापक्वे स्वयंग्रहः। पण्येषु चैव स
र्वेषु नाशौचं मृतसूतके इति। अत्र पक्वं भक्तजातं। अपक्वं तंदुलादि। एतत्पक्वापक्वाभ्यनुज्ञानमन्नसत्रप्र
वृत्तविषयं ज्ञेयं। अन्नसत्रप्रवृत्तानां आममन्नमगर्हितं। भुक्त्वा पक्वान्नमेतेषां त्रिरात्रं तु पयः पिबेदित्यंगि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

शेषवचनात्। इदानीमग्नेरुपादेयानुपादेयत्वमेव विंशतिनमष्टात्तनाह। जातारण्याग्निना वि॥ ७॥ जातारण्याग्नि
नावोकारिणायनविधेर्दग्धिः शाधानकालाकृत्येण हुँ नु विध्यादितकृतवहनेनौ लौकिकनाग्न्यन्नावा चंडाला
ग्निं विनाग्निं पतितकृ तन्तुजं सूतिका मध्य वह्नीज ह्यां कूटाङ्ग तानेंधन दहनं ष्टना घ्नन्दा हाष्य दाहः॥ अ
अर्वाकारिणायनविधः विवाहात्प्राक् जातारण्याग्निना दग्धि र्दाहः कार्यः। जातारणि जोनकसमयेयाँरणि
स्तन्मथनात्यन्नेनेतियावत्। विवाहाद्वर्द्ध आधानकालाञ्ज्ञोनाधानादर्वाक्गृह्येणवैवाहेनाग्निना दग्धिः।
ततऊर्द्धं तु आधानकालानंतरं। विध्याह्नितकृतवहनैः विधिना आहिताविध्यक्ताधानारब्धसंस्कारैः संस्कृ
तायदक्षिणाग्न्यादयस्त्रयस्तैरवदग्धिः। लौकिकेन। एतेषांजातारण्याग्न्यादीना मभावेलौकिकेना
संस्कृतनाग्निना दग्धिरित्यन्वयः। तदुक्तं वृद्धयाज्ञवल्क्येन। आहिताग्निर्यथा न्यायंदग्धव्यस्त्रिभिर
ग्निभिः। अनाहिताग्निरकेनालौकिकेनापरोजनइति। कश्चिद्विशेषा किंत्वस्यपवादमाह। चंडालाग्निमि १७
ति। प्रेतदग्धौ चंडालाग्न्यादीन्जह्यान्नायदघात्। तदुक्तं देवलेन। चंडालाग्निरमेध्याग्निः सूतिकाग्नि

श्च कर्हिचित्। पतिताग्निश्चिताग्निश्च नशिष्टग्रहणोचितइति। इंधनादाव पवादमाह। शूद्राहृतेनेत्यादि। इंधनं
काष्टं। हुतमाज्यं। आदिशब्देनपयः प्रभृतियदुपयुज्यतेतत्संग्रहः। शूद्राहृतेनेंधनादिना यो दाहः सोप्य
दाहइतियोजना। न तत्पुत्र्यत्र एवत्यर्थः। तथाहयमः। यस्यानयतिशूद्रोऽग्निं तृणकाष्टहवींषिवाप्रेतत्वं
हिसदातस्यसवाधर्मेणलिप्यतइति। अथद्वाविंशानष्टत्तेनदहनतिकर्तव्यताधिकारिणं वाहसर्वमिति॥ ८॥
सर्वेत्तस्मैविदध्यादुपनयनविधः प्राक्यरं तु स्वशाखागृह्योक्तिस्तद्विधानैः सकलशवविधिं ज्येष्ठपुत्रो
वंशोवा। पुत्राभावेक्रमेणस्वकुलजजननी वंशजशिष्यर्त्विजावाचार्योवायतः कुर्यात्प्रथमदिनविधिं सो
पिनस्तत्कांतं॥ २२॥ एतत्सर्वदाहादिकृत्यं उपनयनविधेः प्राक् तस्मैममंत्रकामवविदध्यात्। तथाचोक्तं
लौगाक्षिणा। तस्मीमावादकंकुर्यात्तस्मीसंस्कारमेवचेति। परंतु उपनयनानंतरंस्वगृह्योक्तैस्तद्विधानै
विदध्यादितिस्पष्टं। अत्र उपेतस्थेदाहितायाहुतार्थवदितियाज्ञवल्क्यवचनमनुसंधेयं। इदानीमधि
कारिणं निरूपयतिसकलमिति। सकलं सर्वशवविधिं प्रथमदिनमारभ्यदशाहांतं स्वगृह्योक्तं कर्मज्येष्ठः पुत्रो

नुपपत्त्या। वंशो वा विदध्यादिति संबंधः। पुत्राभावे कर्तृविशेषं दर्शयति। क्रमेणेति। क्रमेण पूर्वाभाव
पर इत्यनुक्रमेण स्वकुलजः सपिंडः सोदको वा। तदभावे जनन्या वंश्यः वंशजः। तदभावे शिष्यः।
तदभावे ऋत्विक्। तदभावे आचार्यो वा विदध्यादित्यन्वयः। सकालत्वानन दशाहांतं कर्तृत्वादान
कार्य इति स्वचितं। तथा च गृह्यपरिशिष्टे। असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान्। प्रथम
ह्नि यो दद्यात्स दशाहं समापयेदिति। गौतमस्मृतिश्च। पुत्राभावे सपिंडाः शिष्याश्च दद्युस्तद
भावे ऋत्विगाचार्याविति। इदानीं दशनियममाह। यत्रेति। यत्र यस्मिन्नादौ प्रथमदिने विधिं
कुर्यात्। सोऽपि स एव दशाहः। तस्य तत्कृतं दशाहपर्यंतं तत्कर्मादि इति शेषः। यत्र प्रथमदिने कृतं
कृतं तत्रैव दशाहपर्यंतं समापनीयमित्यभिसंधि :। अत्र दशनियमे शिष्टाचारा मूलम १८
नुसंधेयं॥ ॥ आनाम्नः खानमात्रं न जलदानं तवादौ नामवर्षत्रयांतः कामं त्वाद्वैत्र नित्यो भ
वेत्तदुपरांतं चौलांकं चौलयुक्ते। नित्यो कालाविशेषादथ पितृमुखराः स्नापयित्वा वर

स्रग्गंधाद्यैः स्नापयित्वा स्तनम थ खनने यायाग्य माज्यैर्विलिप्य॥२३॥ आनाम्नः। नामकरणात्प्राक्
उपरतस्यात खानमात्रं खननमेव मात्रशब्दार्थं स्पष्टयति न जलदानवदो इति स्पष्टं। नामवर्षत्रयां
तः। नामनामकरणं। तत आरभ्य वर्षत्रयांतः वर्षत्रयमध्ये उपरत जलदानवादि कामं स्वेच्छया अ
नुष्ठेयो न नियतो। ऊर्ध्वं वर्षत्रयानंतरं तु अकृतचूडेऽप्युपरते नियतो भवतः। कृतचौडे तु विशेष
माह। चौलयुक्ते नित्यो कालाविशेषादिति। कालाविशेषाद्वर्षत्रयात्प्रागपि कृतचौडे नित्या वि
त्यर्थः। खननविधिमाह। अथेति। पितृमुखराः पितृमुख्याः खननायाग्य

संस्कारविशेषतो वा कालविशेषतो निखननार्हं प्रेतं स्नापयित्वा। अथानंतरमंबरस्रग्गं
धाद्यैः स्नानयित्वा आज्यैर्विलिप्य निखनेयुरिति शेषः। अत्र मूलं ऊनद्विवर्षं निखनेन्न कु
र्यादुदकं तत इति याज्ञवल्क्यवचनं। तथा ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बांधवा बहिः। अलंकृ
त्य शुचौ भूमावस्थिसंचयनादृते। नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो नापि कार्योदकक्रिया। अर

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

एवं क्राष्टवस्यच्छ्रा ह्रिपेयुस्त्र्यहमेव चेति। मनुवचनं। तथा ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं घृताक्तं निखनेद्बहिः। यम
गाथां गायमानो यमसूक्तमनुस्मरन्निति यमस्मरणं वापि मृतमित्यनुसंधेयं। इदानीं शवनयने वर्ण
विशेषेण द्वारविशेषमाह। प्रत्यग्द्वारेति। छ॥ प्रत्यग्द्वारा नगर्या बहिरवनिसुरं क्षत्रियं त्वुत्तरेण प्रा
ग्द्वारेण वा विशं पिष्टदिशि वृषलं नाययित्वानुयायुः। वर्षीयः पूर्वमूनद्विशरदुपरतो नानुयानेनि
यमः शूद्रैः स्पृष्टोथवाऽऽढ्यो यदि भवति मृतः प्रेतभावान्नमुक्तिः॥२४॥ अवनिसुरं ब्राह्मणं मृतं नगर्याः
प्रत्यग्द्वारा पश्चिमदिग्द्वारेण बहिर्नाययित्वा सर्वे ज्ञातयो वर्षीयः पूर्वं। वृद्धः पुरःसरं यथा भवत्येव
मनुयायुरनुगच्छेयुः। अयमनुगमननियमो द्विवर्षाधिकवयास्मृतो ज्ञेयः। तथा याज्ञवल्क्यः। आश्म
शानादनुव्रज्य इतरा ज्ञातिभिर्मृतं इति। क्षत्रियं उत्तरेण द्वारेण विश्यं उ प्राग्द्वारेण। वृषलं शूद्रं पिष्टदि १९
शि दक्षिणस्यां दिशि यद्द्वारं तेन नाययित्वा सर्वे ज्ञातयो वर्षीयः पूर्वमनुयायुरित्यन्वयः। तथा वसिष्ठः।
दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत्। पश्चिमोत्तरपूर्वैस्तु यथासंख्यं द्विजातय इति। इदानीं वाया

विशेषमृतस्यानुगमननियमापवादमाह। ऊनद्विशरदुपरतावेति। ऊनद्विशरदुपरतो। ऊनद्विवार्षि
कमृतो सत्यामनुयानेऽनुगमने नियामो नियमो नास्ति। तदुपरतावनुगमनकर्त्तव्यता नावश्यकी भ
वतीति यावत्। अत्रापि पूर्वोक्ता याज्ञवल्क्यस्मृतिर्मूलं। अथ शूद्रक्षतस्य शवदहनयोर्दोषमाह। शूद्रैः
स्पृष्टोथवाऽऽढो यदीति। यदि मृतः प्रेतः शूद्रैः स्पृष्टोथवा ऊढो भवति तदा तस्य प्रेतभावान्नमुक्तिः ए
तत्तु समस्तब्राह्मणादिष्विति ज्ञेयं। तथा च मनुः। न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण दारयेत्। अस्वर्ग्या ह्या
हुतिः सास्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषितेति॥ इदानीमुदकदाने विशेषं पंचविंशनवाह्लनादज्ञाती नामिति। छ
।ज्ञातीनां मातृपित्रोरपि परमगु रोर्नित्यमंभोथ मित्रपत्नीस्वस्त्रीययाज्य
श्वशुरगुरुसुहृद्याजकानां यथेच्छं। नवान्यब्रह्मचारी व्रतियतिपतितक्लीबपाखंडस्वैरादयो येत्वपि
डानलजलकथना नर्हकास्तत्तु सक्ताः॥२५॥ ज्ञातयः सपिंडाः सोदकाश्च। मातृपितरौ प्रसिद्धौ। पर
मगुरुराचार्यो मातामहश्च एषामंभउदकदानं नित्यं। अयमर्थः। सपिंडानां सपिंडा द्वादशना। सोदका

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नां।मातामहाद्देशेन।पुत्रस्य मातृपित्रुद्देशेन।ब्रह्मचारिण आचार्योद्देशेन।दौहित्रस्य मातामहोद्देशे
न च यदुदकदानं तन्नित्यमिति।यथाह याज्ञवल्क्यः।सप्तमाद्दशमाद्वापि ज्ञातयोभ्यपयंत्यपइतीत
था एवं मातामहाचार्यप्रेतानामुदकक्रिया।इतरत्र नियमाभावमाहाथमित्रेति।मित्रं सखा।प्रत्ता
परिणीतादुहिता स्वसा वा।स्वस्रीयादयः प्रसिद्धाः।एषां प्रेतोदानं यथेच्छं इच्छया भवति।न नियतं।
तथाह याज्ञवल्क्यः।कामोदकं सखिप्रत्तास्वस्रीयश्वशुरर्त्विजामिति।केषांचिदुदकदानकर्तृत्वा
पवादमाह नब्रात्येत्यादिना।ब्रात्यः सावित्रीपतितः ब्रह्मचार्यादयः प्रसिद्धाः एते प्रेतायोदकेन
दद्युरित्यन्वयः।तेक इत्यपेक्षायामाहयेत्विति।ये तु अत्र प्रेतप्रसंगे पिंडानलजलकथनानर्द काः २०
पिंडाग्न्यायाग्न्यास्तत्प्फुदकादि न दद्युरिति।तपिक इत्याकांक्षायामाहातत्विति।न तु पुनः स्तेनाः
शर्विकाएव।तथा च स्मृतिः।न ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतिता नाचेति।इदं मनुरपि।क्लीवाद्या ना
दकं दद्युः स्तेना व्रात्या विधर्मिणः।गर्भभर्तृद्रुहश्चैव सुरापश्चापि योषितइति।।अथ षड्विंशत्रानद्दात

न संस्कारानंतरं यत्कार्यं तदाह संस्कृत्येति।।२५।।संस्कृत्यानीहमानाः सकलकुलभुवो बालपूर्वं व्रजि
त्वा नादायद्धपूर्वं पयसि सवसना एकवारं निमज्य।पाषाणे त्रिः सत्वा प्रतिदिनमुदकं ब्राह्मणे दक्षि
णस्याः क्षत्रेत्वुदङ्मुखा विभ्रत्नवति विशश्चपाङ्मुखास्तेददीरन्।।२६।।तत्सकलकुलभुवः सर्वेज्ञातयो
बालपूर्वं बालप्रमुखाः प्रेतं संस्कृत्यदाहयित्वा संस्कारस्थलीमनीहमानानादयेपयसि व्रजित्वा वृद्ध
पूर्वं वृद्धपुरस्सरं यथा भवति एवं सवसनाः सवस्त्राः एकवारं निमज्य पाषाणे त्रिः त्रिवारं सत्वाद कवा
रं वा प्रतिदिनं प्रत्यहं दशादिनावधि उदकं ददीरन्निति संबंधः।उदकदानवर्णनादनदिश्रियमं विशा
दयितुं तान् विशिनष्टि।ब्राह्मण इत्यादिना।ब्राह्मणभ्रत नवति दक्षिणास्याः दक्षिणाभिमुखाः।क्षत्रिय
भ्रतनवति त्वुदङ्मुखाः।विशिविश्यश्च भ्रतनवतिपाङ्मुखाः इति।अत्रमूलं यथा विभागं शरीरमग्नौसंयोज्या
नावेक्ष्यमाणा आपोभ्यपयंतीति शातातपस्मृतिः।प्रेतस्य बांधवा यथा वृद्धमुदकमवतीर्यानाभिमवर्षाय
पुरुदकांतप्रसिंच्यपुरपसव्य यज्ञोपवीतवाससा सो दक्षिणाभिमुखा ब्राह्मणस्यो दङ्मुखाः प्राङ्मुखा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प्रेत त्रियादिशेयो रिति प्रचेता वचनं च तथा सत्स्व सिंचेत्फ दकं नाम गोत्रेण वाग्यता इति याज्ञवल्क्य
स्मृतिरपि। त्रिः प्रसेकं कुर्युः प्रेतस्येत्यपि तिप्रचेता वचनमपि मूलमित्यनुसंधेयं। इदानीमुदकदा
नानंतरं यत्कार्यं तत्सप्तविंशनष्टात्तनाह। स्नायुरिति। ॥ स्नायुर्भूया पितत्र त्रिनिशमनशनाज्ञातयो
हर्निशं वा क्रीतात्यन्नाशना वा मिषलवणपयः क्षारमन्नं त्यजेयुः॥ स्त्रीसंगं मंगलानि व्यसनं हसनमु
द्वोदनाद्यासनानि ताल्पस्त्रीलिंछितानि तत्पृथगिति नियताः संविशायुर्निशायां॥२७॥ ज्ञातयस्तत्र पय
सि भूयोपि उदकदानानंतरं पुनरपि स्नायुः स्नानं कुर्युः। ततस्तैर्यत्कर्तव्यं तदाह। त्रिनिशमिति। त्रिनि
शं त्रिदिनं अनशनाः अभोजनाः संतः अहर्निशं एकमहोरात्रं वा अनशनाः क्रीतात्यन्नाशना वा
संतः। क्रीतं क्रयेण प्राप्तं तत्यन्नमयाचितं प्राप्तं तदशनाः। आमिषलवणपयः क्षारमन्नं त्यजेयुः। ए २१
तत्स्पष्टं॥ तथा स्त्रीसंगं मंगलानि व्यसनं हसनं वर्त्यजेयुरिति संबंधः। तथा उद्वोदनाद्यासनानि
अपि त्यजेयुरिति पूर्वेण संबंधः। अथ निशाकृत्यमाह। नाल्पस्त्रीलंछितानि तद इति। नाल्पे रूपेण निमित

तथा गृहाच्च जिताधूः प्रस्तरेष्वदमनश्वेत आसीरन् क्रीतोत्पन्नेन वा वर्तेरन्निति वसिष्ठवचनं॥
मास्तरणं तनाल्पस्त्रीलिंछादिता या द्विति भूमिस्तत्रानि नियताः ब्रह्मचर्यादिनियमयुक्ताः पृथक् निशायां
संविशायुः। स्वपेयुः। स्पष्टमन्यत्। अत्र च क्रीतलब्धाशनाभूमौ स्वपेयुस्ते पृथक् पृथक्। इति याज्ञवल्क्यव
चनं तथा अक्षारलवणान्नाः स्युर्निमज्जेयुश्च ते त्र्यहं। मांसाशनं च नाश्नीयुः शयीरंश्च पृथक् क्षिताविति
मनुवचनं। तथा अधःशय्यासनिना ब्रह्मचारिणश्च सर्वे इति गौतमवचनं च मूलमित्यनुसंधेयं। इदानीं
दशाहसंबंधिविधिमष्टाविंशनष्टात्तनाह संस्कर्त्तेति। ॥ संस्कर्त्ता दर्भपुंजे समधु दद्यतः प्रत्यहं पिंडमेकं
भूमावथवा पाषाणे प्रथमदिनवरुद्व्यमेवोपरिष्टात्। दाहाज्ञादवगणं वयनदिनमिदं वा दिता क्रांच
तुर्ल्भमिकस्मिन्सप्तमे वाहनि नवमदिने वा नुप्यातेउनितेतु॥२८॥ संस्कर्त्ता दाहकः दहनतः दहनानंतरं
प्रत्यहं प्रतिदिनं दशाहावधि दर्भपुंजे भूमावेवा स्तृते दर्भसमुदाये एकैकं पिंडं समधु यथा भवति तथा आव
पेत् दद्यात्। तथा च स्मृतिः। नवभिर्दिवसैर्दद्यान्नवपिंडान्समाहितः। दशमे पिंडमुत्सृज्य रात्रिशेषे शुचिर्
भवेदिति। अत्र भूमावित्यनेन पाषाणादिव्यावृत्तिः सूचिता। तथा कंरोरवन। भूमौ माल्यं पिंडं पानीय

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मनुलेपनं च दधुरिति॥ पिंडदाने ह्ययं नियम माह प्रथमेति। प्रथम दिने यत् चरुद्रव्यं तदेवोपरिष्टात् यावद्दशा
हं कर्त्तव्यं न तु द्रव्यांतरमुपादेयमिति यावत्। तदुक्तं श्रुतः पुष्पमुनिना। शालिना सक्तुभिर्वापि शाकैर्वाप्य
थ निर्वपेत्। प्रथमेह्नि यद्द्रव्यं तदेव स्याद्दशाहिकमिति। अथ चयनकालमाह दाहाद्धादिति चयन
दिनं दाहाद्धादवगंतव्यं न तु मरणदिनात्। अस्थिसंचयनं दाहान्मृतादस्तु यथा तिथौ त्वंगिरो वचनात्।
इदं च चयनं आदितः दाहदिनतः यानि चत्वारि दिनानि तेषां चतुर्णां दिवसानां मध्ये एकस्मिन् दिने दा
हतः सप्तम वाह्नि। नवमे वा कार्यमिति विशेषः। तथा च संवर्तः। प्रथमेह्नि तृतीये वा सप्तमे नवमे पि वा।
अस्थिसंचयनं कार्यं दिने तज्ज्ञातिजैः सह इति। स्मृत्यंतरे च। द्वितीये त्वस्थिसंचय इति विष्णुरपि। तत्
दिवसे स्थिसंचयनं कुर्यात् तेषां च गंगांभसि प्रक्षेप इति॥ अथ वपनादिविधिमेकोनत्रिंशेन तत्ताना २२
हा वर्षीयसीति॥ वर्षीयस्सु ज्ञातिषूपरिवपननखाछेदनं स्वतक्रांतमाध्यवाक्र चिह्नः पित्रप
रमगुरुष्वेव वा पादिनित्यं। अत्र स्मार्त्तं श्रुतार्थेन भणितं मनभणितं च स्वगृह्ये विदित्वा कृत्वा दानं च दद्या

दस्थिभनयन्निदम्नूसुरेभ्यः श्रुतार्थी॥२९॥ वर्षीयसि ह्यद्धे च ज्ञाते संस्थिते तस्मतित्तु पुनः स्वतक्रांत दशमे ह्नि
उपरिवपनं नखछेदनं च कनीयांसः कुर्युरिति शेषः। उपरिवपनं मूर्द्धकेशश्मश्रुवपनं वाथवा केचि
न्मध्ये आशौचमध्ये द्वितीये तृतीये पंचमे सप्तमे वाह्नि कर्त्तव्यमित्यूचुः। तत्रादवलवर्षत्वं दशमे
ह्नि संप्राप्ते स्नानं ग्रामाद्बहिर्भवेत्। तत्र त्याज्यानि वासांसि केशश्मश्रुनखानि चेति। तथा स्मृत्यंतरे
मपि। द्वितीये ह्नि कर्त्तव्यं क्षौरं कर्मप्रयत्नतः। तृतीये पंचमे वापि सप्तमे वा प्रधानत इति। वपने निमि
त्तविशेषेण वश्यकतामाह। पितृपरमगुरुष्वेव वा पादिनित्यमिति एष्वेव संस्थितेषु वापोवपनं त
दादिकर्म नित्यमावश्यकं पुत्रादीनामनन्तर त्वतिभावः। तदुक्तं याज्ञिना। गंगायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रो २३
र्गुरोर्मृते। आधानकाले सोमे च वपनं सप्तसु स्मृतमिति। स्वतक्रांत यत्कर्त्तव्यं तदाह त्वतिश्रुत्वा य
स्मात्तं कर्त्तव्यं तया भणितं तदुक्तं। यत्र नोक्तं तत्सर्वं स्वगृह्यात विदित्वा अनंतरं कृत्वा नुष्ठाय पश्चाद स्थि
भनयनन्निदम् अस्थिभनयनाशार्थं श्रुतप्राप्ताय च भूसुरेभ्यो विप्रेभ्यो दानं दद्यादित्येतत्स्पष्टं॥ अथ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

शवं दग्ध्वा आगतानां प्रेतगृहप्रवेशनविधिं त्रिंशानहस्तेनाह दत्त्वेति। छ॥ दत्त्वा पिंडं सपिंडाः परशवव
हनस्नापकाश्च वर्जित्वा नाह्रश्मद्वारि स्वास्य प्रशमितमनसो निंबपत्रं विदश्य। आचम्याग्न्यंबुदूर्वोक्ष
रवरष्टषभानहुतान्गोमयं वस्टष्ट्वा सिद्धार्थतिलान्यथ दृषदि पदं न्यस्य सर्वे विशेयुः।२०॥ सपिंडाः
प्रावीक्ताः तथा परशववहनस्नापकाः असपिंडाश्च सार्वे पिंडं दत्त्वा दत्ते पिंडे तद्वेश्मनस्य प्रेतस्य
संबंधिगृहं वर्जित्वा अस्या वेश्मनो द्वारि प्रशमितमनसः अवहितचित्ताः संतः निंबपत्रं विदश्य चर्वित्वा
पश्चादाचम्यानंतरमग्न्यंबुं वृषभान्नीन् प्रसिद्धान् स्पृष्ट्वा दृषदि पदं न्यस्य दत्त्वा गृहं प्रविशेयुरिति सं
बंधः। तथा च स्मृतिः। इति संस्मृत्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरस्सराः। विदश्य निंबपत्राणि नियता द्वारि वेश्म २२
नः। आचम्याग्न्यादिसलिलं गोमयं गोरसर्षपान्। प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाश्मनि पदं शनैरिति
॥ छ॥ इति श्री त्रिंशत्श्लोकीभाष्यं समाप्तं॥ श्री शुभं भवतु॥ संवत् १७०२ वर्षे माघ वदि ५ भौमवासरे। आग
रयुर्जेरमध्यदेशे धोलकाग्रामवास्तव्यं नागरज्ञातिविद्यब्रह्मभट्टवीरजीतत्सुतपुरुषोत्तमेन आत्मलिखितमिति

सं.१७०५ व.का.सु.११ ८ नसं धर्मपामरं॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts